

MUQADDAS QADAMJOLARNING YASHIRIN FAOLIYATI TARIXI

Ashurov Azizbek Ilhomovich

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqola Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjollarning yashirin faoliyatini tarixiy-sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qilishga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *Buxoro, sovet davri, qadamjolar, ziyorat, yashirin faoliyat, kunduslik qarshiligi, sekulyarizatsiya, diniy amaliyotlar, ijtimoiy tarmoqlar, ma'naviy meros.*

Abstract: *This article is devoted to the analysis of the clandestine activities of holy shrines in Bukhara during the Soviet period from a historical and sociological perspective.*

Keywords: *Bukhara, Soviet period, shrines, pilgrimage, clandestine activities, resistance to secularization, secularization, religious practices, social networks, spiritual heritage.*

Аннотация: *Статья посвящена анализу тайной деятельности святых мест Бухары в советский период с исторической и социологической точки зрения.*

Ключевые слова: *Бухара, советский период, святыни, паломничество, тайная деятельность, сопротивление секуляризации, секуляризация, религиозные практики, социальные сети, духовное наследие.*

Kirish: Buxoro - Markaziy Osiyoning madaniy va diniy markazi sifatida ming yillik tarixga ega bo'lib, uzoq asrlar davomida Islom dunyosining muhim ilmiy va ma'rifiy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Shahar o'zining ko'plab masjidlari, madrasalari va muqaddas ziyoratgohlari bilan nafaqat mintaqada, balki butun musulmon olamida keng mashhur bo'lgan. XX asrning boshlarida Sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng, Buxoroning bu uzluksiz diniy an'anasi kuchli sinovlarga duch keldi. Sovet tuzumining dinni butunlay yo'q qilishga qaratilgan siyosati Buxorodagi barcha diniy obidalar, jumladan muqaddas qadamjollar ham taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Biroq, mahalliy aholining chuqur ildiz otgan diniy e'tiqodi va an'alariga sodiqligi tufayli, bu muqaddas joylar o'z faoliyatini yashirin shaklda davom ettirishga muvaffaq bo'ldi.

1920-1930-yillar: Agressiv Ateizm Davri bo'lib Sovet Ittifoqining dastlabki yillarida marksistik-leninistik ideologiyaning asosiy tamoyillaridan biri sifatida dinni butunlay yo'q qilishga qaratilgan siyosat amalga oshirildi. Bu davr "xudoga qarshi kurash" davri sifatida tarixga kirgan. 1920-yillarning o'rtalaridan boshlab Buxorodagi barcha diniy

obidalar - masjidlar, madrasalar, xonaqohlar va maqbaralar majburan yopila boshlandi. 1925-yilda Butunittifoq Kommunistik partiyasining maxsus qarori bilan "diniy xurofotlarga qarshi kurash" dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dastur doirasida Buxorodagi ko'plab muqaddas qadamjollar omborxona, klub, turar-joy binolari yoki harbiy ob'ektlarga aylantirildi. Masalan, shaharning markaziy masjidlarining 85 foizi 1928-yilga kelib yopilgan edi. 1930-yillarda esa vayron qilish siyosati avj oldi. Ko'plab maqbaralar va ziyoratgohlarning gumbazlari, minoralari buzib tashlandi, ichki bezaklari yo'q qilindi. Diniy adabiyotlar, qo'lyozmalar va diniy ashyolar majburan tortib olindi va yo'q qilindi. Bu davrda nafaqat diniy obidalar, balki ularga xizmat qiluvchi ruhoniylar ham qattiq quvg'inga uchradi.

1940-1950-yillar: Siyosatdagi o'zgarishlar, ikkinchi jahon urushi yillarida Sovet hukumatining diniy siyosatida ma'lum darajada yumshatishlar kuzatildi. Urush davridagi vatanparvarlik ruhidan foydalanish va mamlakat mudofaasiga keng jamoalarni jalb qilish maqsadida, diniy tashkilotlarga nisbatan siyosat qisman o'zgardi. Aynan shu davrda, 1943-yilda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi (SADUM) tashkil etildi.

Biroq, bu yumshatish faqat rasmiy darajadagi o'zgarishlarni anglatardi. Amalda esa din ustidan davlat nazorati yanada kuchaytirildi. SADUM Sovet rejimiga sodiq bo'lgan ruhoniylar tomonidan boshqarila boshlandi va faqat rasmiy ro'yxatga olingan masjidlar va diniy amaliyotlarga ruxsat etildi. Buxorodagi ko'plab muqaddas qadamjollar ushbu ro'yxatga kiritilmaganligi sababli, ularning faoliyati noqonuniy hisoblandi.

Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjollarning aksariyati o'zining diniy maqomini yo'qotdi va ularga yangi, "dunyoviy" maqom berildi: Bahouddin Naqshband maqbarasi butunlay yopildi va uning bir qismi omborxona sifatida foydalanila boshlandi. Maqbara atrofidagi qabristonning katta qismi vayron qilindi.

Chor Bakr ansambli e'tiborsizlikka uchradi va qisman vayron holatga keldi. Unga tashrif buyurish deyarli imkonsiz edi.

Samoniylar maqbarasi "arxiv" va "muzey" sifatida foydalanish uchun saqlab qolindi, ammo uning diniy ahamiyati rasman inkor etildi.

Chashma-Ayub maqbarasi "tarixiy yodgorlik" sifatida qayta tasniflandi.

Rasmiy taqiqlarga qaramay, mahalliy aholi muqaddas qadamjollarning yashirin faoliyatini quyidagi shakllarda davom ettirdi: Tungi ziyoratlar - Odamlar xavfsizlik maqsadida tunda, maxfiy ravishda ziyoratgohlarga borishardi. Bu ayniqsa shahar chetidagi qadamjollar uchun keng tarqalgan edi. "Shifobaxsh" joylar sifatida tashriflar - Rasmiy organlarga qaramay, odamlar kasallikdan shifo topish yoki muammolarni hal qilish uchun duo o'qish maqsadida yashirincha bu joylarga tashrif buyurishardi. Ayollarning saqlovchi rolida faoliyati - Ayollar ziyoratgohlarning yashirin

saqlovchilariga aylanishdi. Ular bolalarni olib borishar, duo o'qishar va joylarning tozaligini saqlashda muhim rol o'ynashdi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi: Taniqli olimlardan Adeeb Khalid ("Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR") va Shoshana Keller ("To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941") kabi tadqiqotchilar Sovet hokimiyatining markaziy osiyolik musulmon jamiyatlarini modernizatsiya va sekulyarizatsiya qilish uchun olib borgan keng ko'lamli kurashini yoritgan. Ularning asarlari Buxorodagi voqealar uchun umumiy siyosiy va institutsional kontekstni taqdim etadi. Xususan, Buxoro haqida: Shahram Akbarzadeh kabi tadqiqotchilar Buxoro Amirligi va uning Sovet Ittifoqi tomonidan bosib olinishi (1920) jarayonida diniy muassasalarning holatini o'rganganlar. Bu ishlar siyosatning dastlabki bosqichlarini tushunishga yordam beradi.

Tohir Qalandarov, Rafiq Qori kabi o'zbek olimlari, shuningdek, Johann R. B. D va Maria Elisabeth Louw kabi xorijiy tadqiqotchilar O'rta Osiyoda ziyorat an'analari, avliyolarga sig'inish va ularning ijtimoiy-ma'naviy ahamiyati haqida ma'lumot to'plagan. Ularning ishlari ko'pincha sovet davrida bu an'analarning qanday saqlanib qolganligi haqida qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu sohada ishlovchi tadqiqotchilar sovet davrida yashagan kishilar bilan suhbatlar orqali ma'lumot to'plashgan. Bu "yashirin faoliyat"ning eng qimmatli manbai hisoblanadi. Ammo, bu ma'lumotlar ko'pincha boshqa mavzular (masalan, milliy kimlik, diniy e'tiqod) doirasida yoritilgan va maxsus Buxoro qadamjolariga qaratilmagan.

Buxoro, o'zining diniy ahamiyati tufayli, Sovet hokimiyati uchun alohida maqsad bo'lgan. Bu shahardagi bosim va qarshilik Toshkent, Samarqand yoki Farg'ona vodiysidagi sharoitlardan qanday farq qilgan? Bu qiyosiy jihat yetarlicha yoritilmagan.

Mahalliy olimlarning hissasini ikki guruhga ajratish mumkin: 1) Sovet davrida bilvosita yozishgan yoki material to'plaganlar; 2) Mustaqillikdan keyin bevosita mavzuni tadqiq qilganlar.

Rafiq Qori (Rafiq Qori Mamatqulov): Buxoro tarixi, madaniy merosi va diniy hayoti bo'yicha yetakchi mutaxassislardan biri. Uning Buxoro diniy muassasalari (masjid, madrasa, xonaqoh) tarixiga oid tadqiqotlari, shuningdek, og'zaki tarix materiallari sovet davridagi o'zgarishlarni tushunish uchun muhim manba hisoblanadi.

Tohir Qalandarov: Etnograf olim sifatida O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy madaniyati, diniy e'tiqod va marosimlarini, jumladan, ziyoratgohlarning ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini o'rgangan. Uning ishlari sovet davrida bu an'analarning "yer osti"da saqlanib qolish mexanizmlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Shodmon Vohidov: Buxoro tarixi, xususan, sovet davri tarixiga oid bir qator maqola va tadqiqotlar muallifi. U mahalliy arxiv materiallariga tayanib, sovetlashtirish siyosatining Buxoro jamiyatiga ta'sirini o'rgangan.

Shovosil Ziyodov: Buxoroning me'moriy merosi, jumladan diniy inshootlarning restavratsiya tarixi va ularning sovet davridagi holati haqida yozgan. Uning ishlari binolarning fizik vayronagarchiligi va qayta tiklash jarayoniga bag'ishlangan.

Sovet davrida rasmiy ideologiya cheklovlari ostida ishlagan, ammo o'z tadqiqotlarida mahalliy madaniy va diniy merosga to'xtalib o'tgan olimlar kiradi. Ularning ishlari qimmatli ma'lumotlar manbai bo'la oladi, lekin ularni tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilish talab etiladi.

Ko'pgina tadqiqotlar mustaqillikdan keyingi davrga to'g'ri keladi, bu esa sovet davridagi bevosita guvohlar soni cheklanganligi tufayli ma'lum bir metodologik qiyinchiliklar tug'diradi.

Asosiy qism: 1920-1930-yillar. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Buxoroda diniy hayotga qarshi kurash ochiq va agressiv xarakterga ega bo'ldi. Bu davr muqaddas joylarning qonuniy faoliyatini yo'qotishi va ularning "yashirin" mavqega o'tishining boshlanishi bilan ajralib turadi.

Qonuniy bazaning yo'q qilinishi va qadamjolarining yopilishi 1920-yillarning boshlarida boshlangan kampaniya doirasida diniy vaqf mulklari milliy lashtirildi, madrasalar va masjidlar yopildi. Buxorodagi ko'plab qadamjollar, jumladan, Chor-Bakr, Hoja Zayniddin kabi yirik majmualar ham ushbu taqdirdan qochib qutula olmadi. Rasmiy hujjatlarda, masalan, O'zDK (O'zbekiston Davlat Kutubxonasi) qo'lyozmalar fondidagi materiallarda, bu tadbirlar "xalqni irtiqod va johillikdan ozod qilish", "ilmiy-ma'rifiy ish" deb atalgan. Ammo mahalliy aholi xotiralariga ko'ra, bu jarayon ko'pincha obidalarining beparvolik bilan vayron qilinishi bilan hamroh bo'lgan. Bu bosim an'anaviy diniy tizimni yo'q qilishga qaratilgan edi.

Qattiq bosim sharoitida diniy amaliyotlar ijtimoiy hayotning yashirin qatlamiga ko'chdi. Ziyoratlar asosan kechqurun yoki ertalab, maxfiy holda amalga oshirila boshlandi. Bu jarayon Jeyms Skottning "kuchsizlarning qurollari" kontseptsiyasini aniq aks ettirdi: ochiq qarshilik emas, balki itoatsizlik va maxfiylik. Masalan, Bahouddin Naqshband majmuasiga bolalar bilan tashrif buyurish "sayr qilish" deb atalgan, duo o'qish esa ichki e'tiqod ishi sifatida maskalangan. Bu davrda diniy amaliyotlar, birinchi navbatda, ishonchli oilalar va mahalla doiralarida saqlanib qoldi.

Urush va urushdan keyingi davrda diniy siyosatda ma'lum yumshatishlar kuzatildi, ammo bu "yashirin faoliyat"ning yo'qolishiga olib kelmadi, balki uning yangi shakllarni o'zlashtirishiga sabab bo'ldi.

Ulug' Vatan urushi yillarida sovet hukumati diniy institutlardan vatanparvarlik ruhini targ'atish uchun foydalanishga harakat qildi. Bu vaqtda ba'zi qadamjollarda nisbatan ochiq ro'yxatga olingan diniy amaliyotlar qayta tiklandi. Biroq, bu holat qisqa muddatga davom etdi. Xrushchyov davrida (1950-yillar oxiri - 1960-yillar boshida) yangi, qattiqroq

ateistik kompaniya boshlandi. Bu bosim 1980-yillargacha, "perestroyka" davrigacha davom etdi va bu davr mobaynida yashirin faoliyat doimiy bo'lib qoldi.

1960-1980-yillarda "yashirin faoliyat" tizimli xarakter kasb etdi. Bu Pyer Burdining "amaliyotlar nazariyasi" nuqtai nazaridan tahlil qilinishi mumkin. Ma'lum odamlar (masalan, kekxa ayollar - "bibixonlar" yoki sobiq ruhoniylar) norasmiy ravishda ma'lum bir qadamjo uchun mas'ul bo'lib, ziyorat vaqtlari to'g'risida og'zaki ma'lumot tarqatishgan. Bu tizim mahalliy jamiyatning "ijtimoiy kapitali" ga asoslangan edi. Ishonch va og'zaki kelishuv asosida ishlagan bu norasmiy tarmoq rasmiy nazoratdan qochishga muvaffaq bo'ldi.

Yashirin faoliyatning muvaffaqiyati mahalliy jamiyatning zich ijtimoiy tarmoqlariga bog'liq edi. Axborot tez va samarali tarzda, og'zaki ravishda tarqatildi. Masalan, militsiya tekshiruvi haqidagi ogohlantirishlar tezda tarqalib, ziyoratchilarga yo'l o'zgartirish imkonini berardi. Bu tarmoqlar nafaqat axborot almashish, balki xavfsizlikni ta'minlash va ijtimoiy bosim o'tkazish uchun ham xizmat qilgan.

Muhim moslashuv strategiyasi diniy marosimlarni "milliy urf-odat" deb e'lon qilish edi. Masalan, qadamjolda tashrif "sayr qilish" yoki "choy ichish" deb atalgan, bolalarni olib borish "avliyo boboning barakoti" ni olish uchun emas, balki "milliy an'ana" sifatida oqlangan. Bu holat diniy va madaniy o'rtasidagi chegaralarning noaniqligidan foydalanishga imkon berdi va madaniy hybridlik ning namunasiga aylandi. Bu usul sovet davrida diniy amaliyotlarni qonuniylashtirishning samarali usuli bo'lib xizmat qildi.

Xulosa: Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjollarning yashirin faoliyati - bu nafaqat diniy, balki madaniy va ijtimoiy qarshilikning ajoyib namunasidir. Bu hodisa mahalliy aholining o'z an'alarini saqlab qolish uchun ishlab chiqqan innovatsion usullarini ochib beradi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, qat'iy taqiqlar va quvg'inlar, hatto eng jiddiylari ham, chuqur ildiz otgan ma'naviy an'analarni butunlay yo'q qila olmaydi. Buxorodagi muqaddas qadamjollarning Sovet davridagi yashirin faoliyati insoniyatning ma'naviy ehtiyojlarining mustahkamligi va madaniy identifikatsiyaning kuchli kuch ekanligining isbotidir. Mustaqillikdan keyin bu muqaddas joylarning tezda qayta tiklanishi va ziyoratgoh sifatida faoliyatini qayta boshlashi, mahalliy aholining o'z diniy merosiga bo'lgan chuqur hurmati va sadoqatining yorqin ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivı (O'zR MDA). Fond R-2486 – O'zSSR Din ishlari bo'yicha qo'mitasi.
2. Buxoro viloyati Davlat arxivı. Fond 25 – Buxoro viloyat ijroiya qo'mitasi.
3. O'zR MDA. Fond R-2356 – O'zSSR Ministrlar Soveti huzuridagi Madaniy-ma'rifiy muassasalar ishlari bo'yicha boshqarma.

- 
4. Qalandarov, T. (2015). O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy madaniyati. Toshkent: Fan.
 5. Qori, R. (2012). Buxoro: tarix, madaniyat, me'morlik. Buxoro: Buxoro nashriyoti.
 6. Vohidov, Sh. (2008). Buxoro tarixi: sovet davri. Toshkent: Sharq.
 7. Ziyodov, Sh. (2010). Buxoro me'moriy merosi: qayta tiklash va saqlash muammolari. Toshkent: Navro'z.
 8. Zohidov, Sh. (2007). O'zbekistonda islom: tarix va hozirgi zamon. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
 9. Boboqulov, M. (2019). "Sovet davrida O'rta Osiyoda diniy-amaliyotlarning saqlanishi". O'zbekiston tarixi, № 3, 45-58.
 10. Qosimov, Sh. (2020). "Naqshbandiya tariqati va Buxoro qadamjolari". Iman ilmi, № 1, 12-25.
 11. Mamatqulov, R. (2017). "Buxoro diniy muassasalari tarixidan". Buxoro sharqi, № 4, 78-91.
 12. Khalid, A. (2015). Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press.
 13. Keller, S. (2001). To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941. Westport: Praeger.
 14. Khalid, A. (2007). Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. University of California Press.
 15. Ro'i, Y. (2000). Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev. Columbia University Press.